

Bűrvár a Fekete-tenger torkában

Oszmán-török, (boszniai) szerb, macedón és magyar Karthágó-típusú birtokalapítási és -szerzési mondák nyomában

Rozsnyai Dávid (1641–1718) költő és fordító, I. Apafi Mihály erdélyi fejedelem török deákja, vagyis dragománja, egyik törökországi tartózkodása során írta naplójába 1665. augusztus 30-án: „Mentünk sétálni hajón fel az Feketetengerre az Boghazon, mely Boghazban vagon négy kővár, együtt kettő egymással átaellenben, másutt is kettő hasonlóképpen. – Elsőben éri ember Bőrvárát, mely vár első csinálmánya az töröknek. Ennek a helyét kerítette volt be a török az elmetélt tehénbőrrel, ennek átaellenében vagon más vár, melyet hínak Anadolu Hiszarnak; ezekben egyikben-egyikben lehet húsz vagy húszonöt álgýú apróstól; férne el benne talán négyszáz ember, ezek lesznek egy-egy kis mélyföldre Konstantinápolyhoz.”¹

Egy másik erdélyi magyar, *Komáromi János* (megh. 1711) ugyancsak I. Apafi Mihály fejedelem szolgálatában álló naplóíró, aki később Thökölyhöz csatlakozott, ott volt a zentai csatában (1697), és utána elkísérte urát a törökországi száműzetésbe annak titkáráként. Ő volt az, aki urát és annak feleségét, Zrínyi Ilonát eltemettette. Később hazatért. A száműzetésben 1697 és 1705 között naplót vezetett, melyet az utókor olvasmányosnak minősített, ezért kéziratos másolatokban terjedt, s benne igen sok mondának minősíthető értesülést is megörökített. Ebben a naplóban írja Komáromi az alábbiakat is: „A Feketetenger torkában vagon egy Bőrvár, kit azért hívnak Bőrvárnak, hogy mikor a görögök birták Konstantinápolyt, az törökök csak egy ökor bőnyi helyet kértek ott magoknak. Hogy megadták nekik, szirony formán véknyan elmetélvén a bőrt, annyi helyet foglala be, hogy épen egy nagy várost építettek a helyre egynehány erős tornyokra (kikben némellyikében most tisztátalan személyeket szoktak büntetésül

¹ ROZSNYAI 1892. 294.

tartani), mellyből vették meg aztán Konstantinápolyt, noha Galatát azután is a keresztények tartották hét esztendeig, abból az mostan is csonkán fennálló toronyból, kiben régenten fogva tartották amaz hires Török Bálintot.”²

Az idézett két 17. századi magyar nyelvű szövegrészletben a jól ismert Karthágó-féle városalapítási monda két igen szép, archaikus magyarsággal elmondott változatát találja az olvasó. Rozsnyai Dávid változata ugyan rövid, s mindössze a mondai történet alapelemeit tartalmazza, mégis fontos szöveg, hisz – eddigi ismereteim szerint – a legkorábbi magyar nyelvű megfogalmazása a mondatípusnak. Komáromi János megfogalmazásában viszont a mondatípus teljes változata szerepel, legalább olyan részletességgel, mint a később idézendő (boszniai) szerb változatokban. A két erdélyi szerző nyilvánvalóan törökországi tartózkodása során ismerhette meg a nevezett hely alapításáról szóló helyi, tehát oszmán-török néphagyományt, s ennek alapján ismertette – röviden vagy részletesen – a maga naplójegyzeteiben. Tekintettel arra, hogy Rozsnyai és Komáromi naplójának megszövegezése között legalább negyed évszázadnyi idő telt el, arra lehet következtetni, hogy a 17. század (legalább) második felében ez a mondatípus virágkorát élte a török néphagyományban. Minderről többet tudni természetesen csak az oszmán-török prózai népköltészet ismeretében lehetne.³

A mondatípus névadó városának, Karthágónak alapítási mondáját egyébként az alábbiakban lehet röviden ismertetni: Dido (vagy Elissa) Muton tyrusi király lánya apja halála után elmenekült Pygmalion nevű bátyja elől, mert az megölte Dido férjét, Sicheust. Dido férje műkincseivel és nagyszámú tyrusi nép kíséretében először Ciprusra menekült, majd Afrika partjainál kötött ki. Itt Jarbas királytól csak annyi földet kért (vagy vásárolt) a letelepedéshez, amennyit egy bikabőrrel befedhetett. A ravasz Dido azonban a bikabőrt vékony csíkokra vágta, s ily módon nagy terület keríthetett be vele, s ide építette Byrsa (jelentése: bőr) várát. Így alapította meg Karthágót, amely rövidesen virágzó várossá vált. Ezt látva Jarbas király megkérte Dido királynő kezét, az azonban házasság helyett az öngyilkosságot választotta.⁴

Karthágó városalapítási mondája Vergilius Aeneisében az alábbi sorokban csapódott le:

² KOMÁROMI 1892. 336.

³ Kúnos Ignác török népköltészetéről tartott előadásai a népmondák kérdésére nem tértek ki. Lásd: KÚNOS 1999.

⁴ Az alapítási monda összefoglalása olvasható például: KOLUMBÁN 1904. és PALAVESTRA 1992. 137.

„Dido megriad és hiveket gyűjt, hogy meneküljön.
S jönnek a zsarnokot izzóan gyűlölők, gyülekeznek
mindazok is, kik rettegnek tőle; s telitöltik
kézre kerítve az épp utikész gályákat. A kapzsi
Pygmalion vagyonát viszik el vizen. Élen egy asszony!
És ide értek, ahol most felmagasodni e várat,
Új Karthágó nagy falait szemlélheted immár
s földet vettek, amelynek e tettükről neve Byrsa,
Mert ennyit bírtak bekeríteni egy bika-bőrrel. —”⁵

Hogy hogy vitte át az oszmán-török néphagyomány a Dido nevével fémjelzett városalapítási monda elemeit a török birodalom ruméliai partján épített Rumeli Hiszar⁶ (ez a mondai Börvár⁷ valós neve) erődítmény alapításának körülményeire, az természetesen nem tudható. Arra azonban vannak adatok, hogy az oszmán-törökség őshazájában, az ázsiai nomád népek körében is ismert volt a Karthágó-féle birtokalapítási monda, mint arról egy orosz folklorista, Nyikoláj Katanov német nyelvű tanulmányában beszámol 1902-ben a *Keleti Szemle* hasábjain.⁸ Erről azonban később.

Valószínűnek tűnik, hogy az élő oszmán-török néphagyomány nyomán (a 17. század második fele) a Törökországban is megfordult két erdélyi magyar naplóíró hátrahagyott műveiben olvasható változatok oly kifejezett módon részét képezték a török prózai népköltészetnek, hogy az a török birodalomba bekebelezett Balkánon is nyomot hagyott, s ez a Boszniában feljegyzett alapítási mondákban is dokumentálható. Ott ugyanis a 19. század derekától kezdődően egészen a 20. század hetvenes éveig gyűjthetőek voltak még ennek a mondatípusnak változatai.

⁵ VERGILIUS 1973. 127–128. Lakatos István fordítása.

⁶ Magyarul: Ruméliai Erőd. A várat 1452-ben, Konstantinápoly közelében építette fel, mindössze négy hónap alatt, Hódító Mehmed szultán, azzal altatva el a bizánci császár éberségét, hogy a tengerhajózás biztonságát kívánja szavatolni a fosztogatók ellen. A voltaképpen csalással kiépített hídfőállás volt aztán a császári főváros elleni végső ostrom kiindulópontja. Lásd: MATUZ 1990. 50–52. Az erődítményt Konstantin Mihailović török krónikájában Jenihiszárnak (magyarul: Új Erőd) nevezi, előbb azonban elmondja, hogy a rajtaütésszerű erődépítés előtt látszólagos béke volt érvényben Bizánc és az oszmánok között, ezért a görögök (akik magukat rómaiaknak nevezték) hallgatólagosan beleegyeztek a terület átengedésébe, ami katasztrófalissá vált számukra. Lásd: MIHAILOVIĆ 1986. 116–118.

⁷ Mivel az erőd építési ideje 1452, a két erdélyi diplomata által megörökített monda csak e dátum után fogalmazható meg a török hagyományban. Komáromi János diáriumban egy helyütt a mondai elnevezést *Bűrvár* formában alkalmazza, ezért ennek a dolgozatnak címében ezt a szép, archaikus magyar formát emeltem ki. Lásd: KOMÁROMI 1892. 356.

⁸ KATANOFF 1902.

A Boszniában lejegyzett Karthágó-típusú birtokalapítási mondákat Vljako Palavestra (1927–1993) sarajevói szerb folklórkutató és -gyűjtő vette számba és tette közzé a Szóhagyományozott történeti mondák Bosznia-Hercegovinából (*Historijska usmena predanja iz Bosne i Hercegovine*⁹) című monumentális korpuszában, de más műveiben is. Összesen négy ilyen mondaváltozatot azonosított, amelyek közül kettő nyomtatásban korábban már megjelent, két szöveg pedig a 20. század ötvenes, illetve hetvenes éveiben került lejegyzésre, és a sarajevói Zemaljski muzej (az egykori Bosznia-Hercegovina Köztársaság 19. században alapított központi múzeuma, Palavestra munkahelye évtizedeken keresztül) adattárában (FAZM) maradt fenn. Palavestra – élete végén – külön tanulmányt szentelt ennek a mondatípusnak, s a négy boszniai szerb mondaváltozat újraközlése mellett nemzetközi egybevétő szempontok (és irodalom) alapján adott kitűnő áttekintést a kérdéskörrel.¹⁰

Hogy azonban időnként a legalaposabb folkloristák is kiegészíthetők, erre éppen Palavestra a példa halálának és áttekintő dolgozata megjelenésének (1993) huszadik évfordulóján. A magam vizsgálatai és olvasmányai ugyanis felszínre hoztak még egy (hercegovinai) szerb Karthágó-féle birtokalapítási mondaváltozatot, mégpedig időrendi sorrendben a legkorábban (1875) publikáltat, amelynek nemzetközi visszhangja is volt. Éppen ezért e mondaszöveg bemutatása előtt érdemes lesz a közlés filológiáját is áttekinteni.

Vuk Vrčević (1811–1882) jelentős szerb folklórgyűjtő, Vuk Karadžić munkatársa és hűséges gyűjtője, aki gyűjtéseit számos kötetben maga is közzétette, a bécsi *Srbadija* című képes havilapban sorozatot publikált Monostorok és templomok Hercegovinában (*Manastiri i crkve u Hercegovini*) címmel.¹¹ E sorozat első részében (1875) a sarajevói ortodox székesegyház ismertetéséhez terjedelmes lapalji jegyzetet illesztett, s ebben a lábjegyzetben örökítette meg a bennünket érdeklő birtokalapítási mondát, annak alapján – ahogy írja – a nép Hercegovina-szerte meséli. Igen szép és teljes birtokalapítási monda, s nagyszerűen áll meg azoknak a szövegeknek elején, amelyeket Palavestra közölt, s amelyek ugyancsak a balkáni törökvilágba helyezik a templomok és székesegyházak alapítását. Vrčević lábjegyzetére (és a benne rejlő mondaszövegre) villámgyorsan felfigyelt a kor neves szláv filológusa, Vatroslav Jagić, s azonnal kommentálta is folyóiratá-

⁹ PALAVESTRA 2003. 246–247. No 264 és 265. Jegyzetek: 429–430., PALAVESTRA 2004. 458–459. No 264 és 265. A jegyzetek ugyanott, valamint PALAVESTRA (prired.) 2003. 50–51.

¹⁰ PALAVESTRA 1992.

¹¹ VRČEVIĆ 1875.

ban (*Archiv für slavische Philologie*), sőt a mondaszöveget német fordításban is közölte. Az eredeti szerb és német fordítás összevetése alapján azonban látszik, hogy Jagić nem mindenben követte szó szerint Vrčevićet: például a német fordítás nem tartalmazza a konkrét szövegben kétszer is előforduló Vlah etnonimet (Vlasi, Vlah), ami Vrčević szövegében szerbeket és szerb (embert) jelent.¹² Úgy látszik, Jagić elegendőnek tartotta, hogy kis közleménye címében (*Eine serbische Kubhautsage*) utaljon a mondaszöveg szerb jellegére. Maga a mondaszöveg magyar fordításban így hangzik:

„Volt egy szarajevói keresztény, aki több mint húsz évig hűséggel és tisztességgel szolgálta a szultánt, amikor azonban eszébe jutott, hogy hazatér és megnősül, arra kérte a szultánt, állítson ki számára egy fermánt, hogy a szarajevói keresztények kapjanak akkora területet, amelyet egy marhabőr bekerít, hogy templomot építhessenek rajta, és hozzá templomudvar is legyen. A szultán adott is neki a templomépítéshez egy fermánt, amikor azonban a kérelmező hazatért, és elmondta a hírt a keresztényeknek, azoknak eszükbe jutott valami: beszerezték a marhabőrt, a legvékonyabb szíjra körülvágták, s annak mértéke szerint vertek le karókat, ahová a templom és a templomudvar alapját szánták. Amikor ezt látták a szarajevói törökök, odaugrottak, és azt kiabálták: Mit csináltak ti itten? Azok pedig megmutatták nekik a török császár fermánját. A törökök azonnal két emberüket Sztambolba küldték egy panaszlevéllel mindannyiuk nevében. Kegyelem, tekintetes padisah, mit csinálnak ezek a szerb gyaurok? A szultán látta, hogy ravaszul kigondolt csaláshoz folyamodtak a szarajevói keresztények. Így válaszolt nekik: Én nem tudtam, hogy egy szerb ilyen csaló, de az van, ami van. A császári szó visszavonhatatlan. – Amikor a keresztények készek lettek a templom felépítésével és a templomudvarral, odahozták a marhabőrből kiszabott bőrszíjat, s bekerítették vele. Az pontosan megfelelt a méretnek.”¹³

A mondatípus bosznia-hercegovinai változatainak áttekintésében és a kérdéskört vizsgáló tanulmányában¹⁴ Vlajko Palavestra az alábbi variánsokat sorolja fel (összesen négyet):

¹² JAGIĆ 1876. A közlemény függelékében Reinhold Köhler, a folyóirat egyik főmunkatársa felsorolja azokat a német (és német nyelvű) forrásokat, amelyekben az ökörbőr-motívum (a Dido csele motívum) előfordul. Az egyes boszniai felekezetek és nemzetek elnevezésével (és önelnevezésével) kapcsolatban jól eligazít Mita Živković egyik mondata: „Pravoslavni se u Bosni zovu Rišćanima (po Hristu, Hrišćanin, jer h se ne čuje), po tim imenom razlikuju se samo od Katolika, koji se zovu Kršćani tim se imenom nazivlju pred Muhamedovcima, koji neće da čuju ime Srbin. Pravoslavni u Sarajevu sami sebe zovu Srbima, a Muhamedovci ih zovu Vlasima.” ŽIVKOVIĆ 1894. 78.

¹³ VRČEVIĆ 1875. 16. és VRČEVIĆ 1910. 5.

¹⁴ PALAVESTRA 1992.

„Az öregeberek azt mesélték, hogy a fočai ortodox templom valaha azon a helyen állt, ahol most a Császári dzsámi áll a Vásártéren. Amikor a törökök bevették Fočát, a templomot dzsámivá alakították át, a keresztényeknek pedig megengedték, hogy egy másik helyen templomot építsenek maguknak, de az nem lehet nagyobb, mint egy marhabőr, egészen kicsi. Akkor egy öregnek eszébe jutott valami: a marhabőrt szíjakra vágta szét, lemérte, hogy a szíj mennyit fog be, s ennek alapján felépítették az új templomot azon a helyen, ahol az ma is van. A fočai törököknek ez nem tetszett, ezért bevádolták őket a szultánnál, de a keresztények igazolták magukat, hogy engedélyük volt akkora templomot építeni, amekkora a marhabőr, s ők úgy is cselekedtek. S így maradt meg a fočai ortodox templom.”¹⁵

A másik változat így variálja a marhabőrmotívumot, amelyet némely kutatók Dido-motívumként is tárgyalnak, utalva Karthágó alapításának mondájára:

„Gornja Slatinában fatemplom állt. Amikor jöttek a törökök, szalmát hordtak bele és felgyújtották. Később a nép arra kérte a török szultánt, engedélyezze számukra templom építését, olyant-amilyent, még ha akkorát is, mint az ökörbőr. Valakinek eszébe jutott, s szíjakra vágta szét a bőrt, s bekerítette vele a földterületet. Amikor megjelent a török hatóság, hogy lássa, mit csinálnak, azt mondta nekik: Nem ekkora templom lett engedélyezve, hanem csak akkora, mint az ökörbőr. – Íme, hát az ökörbőr ennyi földet vett el! A hatóságnak nem volt mit tennie, aláírta a vállalkozást, s ily módon később az egész Száva mente így találta fel magát, amikor földterület kellett templomépítés céljára. Így kaptak földterületet templomépítés céljára Obudovacban is, az pedig a Száva mente közepén lévő vidék Modriča és Brčko között.”¹⁶

A harmadik – eredetileg nyomtatásban már korábban közzétett – szöveg szintén tartalmazza a nemzetközi elterjedtségű Dido-motívumot, s voltaképpen a példaszövegek sorában elsőül bemutatott Vrčević-féle monda változata:

„Az Ótemplom vagy Felső templom Huszrev bég engedélyével épült fel. A bég azzal vált naggyá, hogy a másokét ugyanúgy tiszteletben tartotta, mint a magáét; nem lehet pontosan tudni, hogy a templom mikor épült. A templom keletkezéséről két történet is szól. Az egyik szerint, amely nyilván hamis, Krályevics Márkó fivére, Andrija építette. A másik szerint Andrija, a szerb, Huszrev bég szolgája, kikönyörgött a minden tekintetben toleráns urától egy helyet Szarajevóban, akkorát, amekkorát egy bivalybőr

¹⁵ Ugyanott: 134–135.

¹⁶ Ugyanott: 135.

lefed, hogy azon maga és társai számára templomot építhessen. Mindez akkor történt, amikor elkészült a Bég dzsámija. Amikor ura a kedvére döntött, Andrija szíjakra vágta a bivalybőrt, s igen nagy területet kerített be vele. Ezen épült fel a templom, de maradt még annyi hely, hogy azon később felépíthették a metropolita palotáját, egy általános és középiskolát, néhány lakást és udvari raktárakat.”¹⁷

A Palavestra által számba vett negyedik mondaváltozat igen rövid szöveg, s a Dido-motívum mellett tartalmaz egy olyan hiedelmi elemet is (a sétáló ikon mintájára a sétáló fatemplom), ami a mondát a szakrális etnológia felé billenti el:

„[A Javoraniban álló] templommal kapcsolatos hagyomány szerint [a templom] korábban a Cvišića hegyen állt Grabež helységben, ám az éjszaka folyamán maga a mostani helyére távozott. Azt mesélik, hogy a szultántól engedélyt nyertek akkora földterületre, amekkorát egy ökörbőr befed, hogy azon templomot építhessenek. Ezt pedig az építők az ismert módon játszották ki: az ökörbőrt szíjakra vágták.”¹⁸

Hogy a kitartó bogarászás további meglepetéssel szolgálhat (finomabban fogalmazva: a filológia útjai tele vannak meglepetésekkel), azt a következő adat is bizonyíthatja. 1986-ban megjelent Szarajevóban egy kötet Esma Smailbegović tollából, amely a Népmondák Szarajevóról (*Narodna predaja o Sarajevu*¹⁹) címet viseli. Ezt a kötetet a múlt század nyolcvanas éveiben fedeztem fel magamnak, olvastam is, utána megfedkeztem róla. Most, amikor ennek a dolgozatnak megfogalmazásával foglalkozom, a Vlajko Palavestrával kapcsolatos szarajevói könyvrendeléseim papírjait forgatva került elő a szerző neve és könyvének (a második kiadásnak!²⁰) adatai. Azonnal kézbe vettem mindkét kötetet: hátha Esma Smailbegović is foglalkozott a szarajevói szakrális létesítmények kapcsán a Dido-motívumot tartalmazó változatokkal. Most is, mint általában, sejtéseim beigazolódtak: ez a szerző is ismerte és számba vette a szarajevói ortodox katedrálissal (ezt nevezik Ótemplomnak) kapcsolatos (általa ismert) mondaváltozatokat; ő is, akár csak Palavestra, négy változatról tud.²¹ Hogy azonban a dolog ne legyen ilyen egyszerű, meg kellett állapítanom, hogy a két folklorista (Smailbegović és Palavestra) Szarajevóról, illetve az ottani ortodox Ótemplomról közölt mondaszövegei nem azonosak, vagy csak részben azonosak. Az eltérések az alábbiak.

¹⁷ Ugyanott: 135. Eredetileg: ŽIVKOVIĆ 1894. 35. Ugyanott a szerző megjegyzi: „Zanimljiva je veza ove priče sa pričom o postanku starinske Kartagine.”

¹⁸ Ugyanott: 135–136.

¹⁹ SMAILBEGOVIĆ 1986.

²⁰ SMAILBEGOVIĆ 1991.

²¹ SMAILBEGOVIĆ 1986. 160–161. No 38, 39, 40 és 41.

Esma Smailbegović is ismeri a Vuk Vrčević által feljegyzett monda-változatot²², melyet főntebb magyar fordításban az Olvasó elé tártam. Magam nem tőle értesültem erről a remek monдавáltozatról; már sokkal korábban olvastam Ljutovid Bodulić (mások előtt rejtve maradt) kis cikkét és adatközlését²³, ahol ennek a változatnak és Vatroslav Jagić hozzá fűzött kommentárjának pontos adatai megvannak. Mint főntebb jeleztem, ez a változat – s a jelek szerint Esma Smailbegović könyve – ismeretlen maradt a mondatípust monografikus szándékkal feltáró Vljako Palavestra előtt, de a meglepetések ezzel még nem értek véget! Vrčević monдавáltozatának van sokkal egyszerűbben is elérhető közlése, hisz azt a dolgozatot, amelyben először közzétette (a bécsi *Srbadijában*) a 20. század legelején az újvidéki *Letopis MS* folyóiratban újra közzétették.²⁴ Ezt a sokkal egyszerűbben elérhető forrást pedig Smailbegović sem ismeri! (A filológia útjai – mint látható – kiszámíthatatlanok!)

A Smailbegović könyvében olvasható másik szarajevói monдавáltozat Mita Živković könyvéből származik ugyan, de nem ugyanabból, amelyből Palavestra idézi! A két szöveg között is eltérések vannak terjedelmi és tartalmi tekintetben is, de azok nem lényegesek. Ebből az következik, hogy Živković a mondaszöveget a két könyvben²⁵ nem azonos megszövegezéssel adta ki. Nyilván arról lehet szó, hogy Živković (az adatközlő szájából?) egykor hallott mondát később, a 19. század végén (1890 és 1894) már emlékezetből idézte könyvei megfogalmazásakor.

A szarajevói folklorista asszony (Esma Smailbegović) által idézett harmadik és negyedik változat egy szépíró által összeállított antológiából származik, illetve egy francia szerző Szarajevóról szóló francia nyelvű könyvéből.²⁶ Mivel forrást egyikük sem jelzett, a folklorista asszony szövegelemzéssel arra a következtetésre jutott, hogy mindkét szerző ismerte Vrčević vagy Živković monдавáltozatát, s abból (vagy azokból) gyártott írói megfogalmazású változatot; ezek a szövegek tehát – a másik kettőhöz képest – a folklór szempontjából (mint szájhagyományozott szövegek) irrelevánsaknak tekinthetők.

A bemutatott bosznia-hercegovinai monдавáltozatok után érdemes lesz megismerkedni Palavestra és Smailbegović kommentárjaival is, amelyeket a változatok eredetével és egyáltalán a problematika (birtokalapítási mondák Dido-motívummal) kapcsán kifejtettek. Kezdjük Palavestra elképzeléseinek ismertetésével.

²² Ugyanott: 161. No 40.

²³ BODULIĆ 1931.

²⁴ VRČEVIĆ 1910.

²⁵ Mita Živković: Sarajevo. Beograd, 1890. és ŽIVKOVIĆ 1894.

²⁶ SMAILBEGOVIĆ 1986. 44–45. és 56–58.

Palavestra kitűnő tanulmányának²⁷ legelején kijelenti, hogy a motívummal (a csíkokra vágott ökörbőr cseles felhasználásával) a 19. század végétől a 20. század nyolcvanas éveig feljegyzett történeti mondákban találkozunk, melyeket kizárólag az ortodox szerb falusi és városi lakosság körében lehetett hallani. (Területileg Bosznia-Hercegovina szerb lakosságára gondol, hisz az egész tanulmány provenienciája ennek a régióknak hagyományaira vonatkozik.²⁸) A magam kommentárja ennek kapcsán az lehetne, hogy a motívummal nem kizárólag ezeken a területeken lehetett találkozni, hisz mint egy később bemutatandó változat bizonyítja, egy eddig ismert variánssal ugyan, de bizonyítható, hogy a macedóniai ortodoxiában is ismert volt a motívum, miként azt az ohridi Szt. Naum-monostor alapításának mondája szemlélteti.²⁹ Palavestra ezt a szövegközlést minden bizonnyal nem ismerte.

Elmondja továbbá, hogy tanulmányában csupán néhány ide tartozó mondát idéz, nem azzal a szándékkal, hogy kimerítse az összes közzétett változatok tárházát. Ez a fogalmazás kissé talányos, hisz nem közli, hogy melyek a további változatok, s azokat miért mellőzte. Ma már tudjuk, hogy Hercegovinából származik az időben első publikált változat is, melyet Vuk Vrčević örökített meg, s az az egyik legszebb, ha nem a legszebb szöveg. (Dolgozatomban fentebb teljes magyar fordítása olvasható.) Eddigi ismereteim szerint további publikált változatok a régióból nem ismeretesek, Esma Smailbegović fentebb ismertetett könyve, amely – igaz – csak Szarajevóval foglalkozik, sem idéz többet. (Gondolom: ha ismert volna többet, akár Bosznia-Hercegovina más vidékeiről is, azokat legalább párhuzamokként felsorolta volna. Hogy Vuk Vrčević közlését ismerte, azt fentebb már említettem.)

Palavestra annak is utána próbált járni, hogy az általa bemutatott négy mondaszövegben szóba kerülő szerb ortodox templomok a valóságban mikor épültek, vagyis a velük kapcsolatban feljegyzett mondaszövegek kialakulása mikortól számítható. Arra a következtetésre jut, hogy a szarajevói Ótemplom (ennek cseles építéséről szól a 3. számú mondaszöveg) minden valószínűség szerint a török hódítás előtti időkből datálható, hisz Szarajevó török katonai és igazgatási központ volt, s annak területén új (nem mohamedán templom) a hódoltság idején nem kapott építési engedélyt az oszmánoktól. Ami a többi említett ortodox templom építési idejét illeti, azokról forrásai alapján megállapította, hogy a 19. század derekán vagy kissé korábban épül-

²⁷ PALAVESTRA 1992.

²⁸ Ugyanott: 134.

²⁹ BODULIĆ 1931.

tek vagy épülhettek, amikor Bosznia-Hercegovinában több vidéki egyházi épület is épült. Végkövetkeztetése az, hogy minden mondaszöveget, „amely-lyel eddig rendelkezünk”, s tartalmazza az ökörbőrmotívumot, a 19. század végén és a 20. században örökítették meg, s mindegyikben említésre kerül a török uralom kora, mint az építés időszaka.³⁰

Szerzőnk természetesen tudja és le is írja, hogy a Dido-motívum már az antikvitásban is ismert volt, s ennek megfelelően ismerteti Vergilius Aeneise alapján Karthágó alapításának mondáját. Ezt követi egy nagyon fontos következtetése, amely így hangzik: „A mi mondapéldáink kapcsán meg kell jegyezni, hogy a motívum ismert a közép-ázsiai tatár és türkmén törzsek körében is, ahonnan a törökök közvetítésével juthatott el a mi vidékeinkre.” Azt is hozzáteszi, hogy az ökörbőrmotívum nemzetközi: ismert a németeknél, franciáknál, skandinávoknál, az észak-amerikai indiánoknál, Óegyiptomban és a mediterráneum népeinél is.³¹

Ezt követően ismerteti a „birtokalapítás körüllovaslással” típusú mondatkört, s lehetséges kapcsolatait az ökörbőrmotívumot tartalmazó mondatkörrel. Ez a kérdéskör azonban nem tartozik dolgozatom tárgykörébe, ezzel ezen a helyen nem foglalkozom.³²

Tovább nyomozva a bosznia-hercegovinai birtokszerzési mondákban markánsan felbukkanó ökörbőrmotívum lehetséges eredete után, Palavestra végül rábukkant Nyikoláj Katanov 19–20. századi kazáni orosz folklorista híres tanulmányára, melynek címe: Török mondák a Dido-féle birtokfoglalásról (*Türkische Sagen über Besitznahme von Ländern nach Art der Dido*).³³ A tanulmány a *Keleti Szemlé*ben jelent meg 1902-ben, s a magyar kutatásnak nem kellett arra várnia, hogy számára valaki (például Palavestra) felfedezze, hisz Kolumbán Samu rövid cikke (1904), melyben a magyar folklorisztikában először írtak a kérdésről (Karthágó-féle birtokszerzési mondák³⁴) után M. B. (nyilván Munkácsi Bernát) lapalji jegyzetben közölte, hogy: „Ugyan e tárgyról szól N. Th. Katanoff kazáni tudósnak a mi Keleti Szemlénkben (III: 173–179) megjelent »Türkische Sagen über Besitznahme von Ländern nach Art der Dido« c. értekezése.”³⁵ Jómagam is e lábjegyzet alapján szereztem először tudomást Katanov

³⁰ PALAVESTRA 1992. 136.

³¹ Ugyanott: 137.

³² A kérdéskör alapos áttekintése: FILIPOVIĆ 1955., magam is foglalkoztam a kérdéssel: JUNG 1993. A dolgozat először megjelent hírlapi sorozatomban 1986-ban.

³³ KATANOFF 1902.

³⁴ KOLUMBÁN 1904.

³⁵ Ugyanott.

tanulmányáról, s végül aztán az újvidéki Szerb Matica Könyvtárának állományában előkerült a ritka folyóirat Amerikában, 1966-ban megjelent reprint kiadása a keresett dolgozattal.

Palavestra, mielőtt tanulmányában bemutatna néhány változatot Katanov közleménye alapján, mintegy az ökörbörmotívum megjelenési formáiként az Uráltól keletre élő népek mondahagyományában, megrajzolja a történelmi hátteret. Eszerint a 16. és 17. század során, amikor az oroszok nyugatról keleti irányban terjeszkedtek, és bekebelezték a hatalmas szibériai területeket, ez a folyamat számos olyan történeti mondában megfogalmazódott, amelynek hőse Jermák Tyimofejevics és cimborái, akiknek személyében voltaképpen a hódítók és az első orosz betelepődők alakja fogalmazódott meg. Nyikoláj Katanov olyan mondaszövegeket tett közzé, amelyekben a nem orosz őslakosság (a tatárok és türkmének) emlékei csapódtak le az orosz terjeszkedés kapcsán. Annak a módnak leírása, ahogy az orosz hódítók a földterületeket maguknak megszerezték, barabánszki, turinszki és tjumenyi tatár, továbbá jakut és cseremis mondákban nyert megörökítést.³⁶

Egy barabánszki tatár monda így adja elő a földfoglalást:

„Amikor régen Kucsum kán a Tobol folyó mentén élt, felbukkant három zsvány, aki az orosz cár elől menekült. Vezetőjük Jermák volt, aki Kucsum kán elé lépett, de szavait nem értette senki. Bizonyos idő után a három zsvány megbarátkozott Kucsum kán népével, s megtanulta nyelvüket. Ekkor Jermák újra Kucsum kán elé lépett, és így szólt: Ó, Kucsum kán, adj nekem akkora földet, amekkora egy ökörbőr! Kucsum kán összehívta szultánjait és a törzs tekintélyes embereit, hogy tanácsukat kérje. A főemberek azt mondták: Egy ökörbőr nagyságú föld nem nagy, adjuk nekik! Ekkor Jermák fogta az ökörbőrt, cérnavekony csíkokra vágta, s nagy darab földet kerített be vele. Ezzel a csalással tehát nagy darab földet foglalt el. Kucsum kán parancsára az emberek odagyülekeztek, hogy fölmérjék a helyzetet. Amikor visszatértek, így szóltak: A hitetlen nagyon sok földet elfoglalt! A kán azt válaszolta: Ez nem túl sok, van nekünk elegendő földünk! És ily módon az oroszok a kapott földön szántani kezdtek, és a végén végleg letelepedtek.”³⁷

Egy turinszki tatár monda így hangzik:

„Kucsum harcosaival együtt Omszk környékén élt, később elköltözött Tobolszk környékére. Egy Jermák nevű orosz gyerek követte őket, és a kán szolgájává szegődött. Bizonyos idő elteltével így szólt a gyerek Kucsumhoz:

³⁶ PALAVESTRA 1992. 138–139.

³⁷ KATANOFF 1902. 176.

Hosszan szolgáltam, adjon nekem egy kis földet jutalmul! Sok földre van szükségem?, kérdezte Kucsum kán. Nem, mondta Jermák, nem sokra van szükségem, de ha adna nekem annyi földet, amennyit egy ökörbőr felölel, meg leszek elégedve. Kucsum kán ezt megígérte neki, Jermák pedig vékony csíkokra vágta az ökörbőrt, majd egy kört határolt el vele. Ekkor megkérdezte Jermák Kucsum kántól: Nekem adod ezt a földet? A kán így válaszolt: Bár ez sok, mégis neked adom, mert megígértem, s neki is adta. Ezután Jermákhoz idővel egyre több orosz érkezett, s azok elárasztották az egész országot.³⁸

Egy tjumenyi tatár mondában így fogalmazódik meg az ökörbőrmotívum némi különbséggel a többi mondához képest:

„Jermák békésen éldegélt a Tobol folyó mellett, és csukafogással foglalkozott. A legnagyobb halakat általában elküldte Kucsum kánnak. Egyszer Jermák földet kért a kántól, akkorát, amekkorát egy ökörbőr betakar. A kán parancsára adtak neki. Ekkor Jermák a bőrt vékony csíkra vágta, karót vert a földbe, hozzákötötte az egyik végét, a csík másik végével pedig kört rajzolt köréje. A körön belüli földet birtokba vette, és letelepült rajta. Ekkor újra halászni kezdett, és a legszebb halakat ismét a kánnak ajándékozta. Amikor egy reggel a kán felkelt, megparancsolta embereinek, hogy hozzák elő a neki küldött halakat. Amikor látta, hogy a halak szigorú rendben, akár a katonák, ott fekszenek, így szólt: Ezt a földet az oroszok később birtokba veszik. Majd hozzátette: Az oroszok jönnek majd, és elhódítják a földet Kucsumtól.”³⁹

A bemutatott mondaváltozatok mellett Katanov ismertet még néhányat teljes szöveg formájában vagy rövidített összefoglalás alakjában. Ezek mindegyikében ott szerepel a csíkokra hasított ökörbőr motívuma, amivel az oroszok (a beözönlő telepések vagy kereskedők) tulajdonképpen csellel, de alapjában véve csalással átejtik a naiv őslakosokat, így orozván el tőlük az őseik által birtokolt földterületeket.⁴⁰ Ezeket a tanulságokat összegezve írja Vljako Palavestra a következőket:

„E tatár monda többi variánsa is szinte azonos sorrendben alkalmazza a motívumot az oroszok betelepülésének leírásában a Szir Darja folyó környéki tjumenyi tatárok, jakutok és kirgizek körében, valamint a cseremiszeknél. A monda ismert az egykori kazányi kormányzóság csebokszarovi körzetében élő oroszok között is, elterjedt tehát a Volga partjaitól Jakutskig és Tjumenytől Taskentig a számos közép-ázsiai türkmén törzsek körében.”⁴¹

³⁸ Ugyanott: 176–177.

³⁹ Ugyanott: 177.

⁴⁰ Ugyanott: 177–179.

⁴¹ PALAVESTRA 1992. 139.

S idézni kell végül Palavestrának azokat a mondatait is, amelyekben – még tompítottabb formában ugyan –, de megismétli azokat a feltevéseit, amelyeket főntebb már olvashattunk: „Ezzel ismét eljutottunk a törökökhöz és befolyásukhoz, amelyet népköltészetünk kialakulására kifejtettek. Ettől nem esik távol az a gondolat és feltevés, hogy a török hódítók közvetítésével vettük át a körüllovasztásos földfoglalás motívuma és számos más folklórmotívum mellett az ökörbőrmotívumot és az azt megfogalmazó mondatípust is, amelyet ebben a dolgozatban vizsgálunk.”⁴²

A magam véleménye szerint Palavestra helyes úton járt, amikor feltételezte, hogy az ökörbőrmotívum (pontosabban: a Dido csele motívum) a Balkánt elárasztó oszmán-török hódítás hatására és közvetítésével jutott el Bosznia-Hercegovinába (később látni fogjuk: Macedóniába is!), ennek a gondolatmenetnek azonban van egy szépséghibája: Palavestra nem idézett egyetlen oszmán-török mondaszöveget sem, amely hipotézisét kétségbevonhatatlanul alátámasztotta volna. A magam feltevése szerint ilyen szövegre nem bukkant sem a török forrásokban, sem pedig az eredeti oszmán-török népköltészet más nyelveken publikált fordításában sem. (Magam sem tudok a délszláv nyelveken kiadott oszmán-török mese- és mondagyűjteményekben ilyen mondaváltozatokról.) Mindennek alapján, óvatosan ugyan, de megfogalmazható az a feltevés, hogy a publikált oszmán-török folklórban ilyen szövegek nem is nyertek írásos megőrkítést. Hogy az oszmánok élő néphagyománya, legalábbis a 17. században, ilyen szövegeket tovább hagyományozott, arra példa az a két leírás, amelyet ennek a dolgozatnak lelegején alkalmam volt idézni két erdélyi származású magyar diplomata és dragomán naplója alapján. Hogy ennek a mondahagyománynak az oszmánok körében a 17. századot követően volt-e kontinuitása, azt bizonyítani nem tudjuk, hisz az oszmán-törökség népköltészetének felfedezése és írásos rögzítése csak a 19. században történt meg Kúnos Ignác jóvoltából, akinek a török népköltésről írott könyvében⁴³ mondákról és a bennünket érdeklő motívumról nincsen szó. Kúnost a népdalok és a népmesék, valamint a karagözjátékok érdekelték, s ilyen szövegeket publikált eredetiben, valamint magyar és német fordításban is. Talán a Naszreddin hodzsáról gyűjtött oszmán próza sorolható a mondavilághoz, de ennek az anyagnak sem magyar, sem pedig bosnyák kiadásában az ökörbőrmotívum említésére nem bukkantam.⁴⁴

⁴² Ugyanott: 139–140.

⁴³ KÚNOS 1999.

⁴⁴ Lásd: KÚNOS 1996. és ISAKOVIĆ (prired.) 1984.

Tanulmányának végén Palavestra harmadszor is visszatér az ökörbörmotívum eredetének kérdésére a boszniai néphagyományban, s végül arra a következtetésre jut, hogy a motívum ismert lehetett az oszmán-török hódítások előtt is, de vitathatatlan, hogy a 19. században újraéledt az oszmán néphagyomány alapján, s bukkant fel a szerb templomépítési mondaszövegekben.⁴⁵ Ebben a végkövetkeztetésben sok a feltételes mód, hisz konkrét adatokkal alátámasztani nem állt módjában az oszmán folklórból.

Palavestra és Katanov tanulmányának vizsgálata után vessünk még egy pillantást Esma Smailbegović könyvének bennünket érdeklő vonatkozásaira. Mivel ez a könyv a régi Szarajevó mondavilágának egészével foglalkozik, benne az ökörbörmotívum csak a szarajevói ortodox Ótemplom építésének mondáiban fordul elő. Mivel azzal a négy változattal, ami ide sorolható, főntebb már foglalkoztam, ezúttal csupán azokat a vonatkozásokat említem meg, ahol a szerzőnő bizonyos kommentároknak is helyt ad. Természetesen tudja, hogy a motívumot a nemzetközi kutatás Didóhoz és Karthágó alapításának mondájához kapcsolja, de egy helyütt arról ír, hogy ez a motívum egyike a csalásmotívumoknak, amelyeket a keresztény lakosság az oszmán hatalommal folyamatosan fennálló konfliktusai során alkalmaz, hogy túljárjon a török hatóság eszén.⁴⁶ A szerzőnő a motívum eredetével nem foglalkozik; Katanov tanulmányát sem ismeri.

Mivel a Vlajko Palavestra és Esma Smailbegović könyveiben és tanulmányaiban ismertetett ökörbörmotívummal a templomalapítási mondákon kívül a délszláv szakirodalomban másutt nem lehet találkozni, sem a motívum tárgyalásával, sem további szövegváltozatokkal, szinte szenzációsnak tekinthető Ljutovid Bodulić még 1931-ben közzétett kis közleménye⁴⁷, melyben fontos adatokat is közlő bevezetés után ismertet egy macedóniai, ohridi mondaszöveget az ottani Szent Naum-monostor alapításával kapcsolatban. Mielőtt kommentálnám a fontos szöveget, íme teljes terjedelmében magyar fordításban:

„Hogyan épült föl a Szt. Naum-monostor

A régi időben, amikor Ohrid volt a császári főváros, ott élt a császár, akinek volt egy ötvaros lánya. A császár megbízott mindenféle doktorokat és javasasszonyokat, akikről csak tudomást szerzett, hogy gyógyítsák meg a lányát, de egyikük sem tudta meggyógyítani. Egy napon egy kalugyer, akinek Naum volt a neve, s ott ült a tó melletti kunyhójában az Úrhoz

⁴⁵ PALAVESTRA 1992. 144.

⁴⁶ SMAILBEGOVIĆ 1986. 95.

⁴⁷ BODULIĆ 1931.

imádkozva, kevert valami gyógyírt a beteg lány számára, s az meggyógyult tőle. A császár megparancsolta, hogy vezessék elébe a gyógyítót. Amikor két nap után elővezették a kalugyert, a császár előadta neki, hogy mi a helyzet, hogy lányának mi a baja, de eddig még senki nem tudott segíteni rajta. A kalugyer meghajolt előtte, és azt mondta: Tekintetes császár! Az Úr és megváltó Jézus Krisztus közbenjárásával lányod meggyógyult, s ezért nem kérek tőled sok pénzt, csupán annyi helyet kérek a tó mellett, amennyit a kunyhómtól errefelé egy szétvágott bivalybőr elkerít. A császár csodálkozva megjegyezte: Kalugyer atya, miért beszélsz így? A császártól csak ilyen szerény jutalmat kívánsz? Nézd, milyen nagy az országom, tele mindennel, kívánj bármit, amit csak akarsz, csak gyógyuljon meg a lányom. A kalugyer mást nem kívánt, megelégedett ezzel a kevéssel is. Azzal gyógyírt készített, s a lány egy hét alatt az Úr segítségével meggyógyult. Lásd, testvérem, hogy örült az ország, mindenki mulatott, zengtek a dudák, zúgtak a dobok, cincogtak a tamburák, mindenki mulatott és ivott a császárkisasszony egészségére. A kalugyer pedig kapott egy bivalybőrt, s olyan vékony csíkra vágta szét, ahogy csak tudta, s bekerített egy jó nagy darab földet a tó mellett, egészen Pašćani faluig. Az a hely most alapítvány. Ahol a kunyhó állt, szép monostort építettek, amely a kalugyer nevét kapta, s azóta Szent Naum monostorának hívják.⁴⁸

A rövid közleményre és benne az idézett mondaszövegre kedvenc szórakozásaim egyike, bibliográfiák és repertóriumok forgatása közben bukantam rá, ezúttal a *Književni Sever* repertóriumát lapozva. Bodulićról annyit kell tudni, hogy irodalom szakos végzettségű dalmata volt, aki gimnáziumi tanárként évtizedekig Ohridban szolgált, később Újvidéken, ahol 1959-ben hunyt el. Tehát a mondat Ohridban gyűjtötte tanár korában. Macedóniát a két háború közötti Jugoszláviában Szerbia déli részének tekintették, a szkopjei bölcsészkar a belgrádi egyetem kihelyezett tagozata volt, ahol szerbül oktattak. Ott szolgált többek között a kiváló romanista és komparatista Nikola Banašević is, ott jelent meg kitűnő komparatista kötete a délszláv hősepika és a középkori francia hőséneknek összefüggéseiről.⁴⁹ Bodulić nem a kor mezei zsenije közé tartozó átlagos középiskolai tanár volt, hanem olyan, aki német és más szakirodalmat is forgatott, s éppen Vatroslav Jagić egyik német nyelvű közleménye⁵⁰ alapján hívta fel a figyelmet az ökörbőr-motívum gyér előfordulásaira a délszláv folklórban.

⁴⁸ Ugyanott.

⁴⁹ Nikola Banašević: *Ciklus Marka Kraljevića i odjeci francusko-talijanske viteške književnosti*. Skoplje, 1935.

⁵⁰ JAGIĆ 1876.

Bár ő a motívumot csak Vuk Vrčević *Srbadija*-beli mondaközlése alapján ismerte (Jagić cikke után), mégis rögtön megállapította, hogy az Ohridban hallott szöveg attól bizonyos tekintetben különbözik.

Ma már úgy mondhatnánk, hogy a Szent Naum-monostor alapításának mondájában a Dido csele motívum már romlott formában maradt fenn az adatközlő emlékezetében, bár kétségtelenül oda vezethető vissza. Ebben a mondában ugyanis az Esma Smailbegović által „csalásmotívumnak” elnevezett motívum már nem csalásként fogalmazódik meg, mint ahogy láthattuk a számos idézett szibériai, oszmán-török és boszniai szerb változatban, s mint ahogy később látni fogjuk: az ez idáig ismert egyetlen magyar változatban is.⁵¹ Hogy a macedóniai néphagyományban ezen az egyetlen ohridin kívül vannak-e további változatok is, azt nem tudom, ennek kapcsán további adatok számomra nem ismeretesek. Valószínűnek tartható azonban, hogy akár csak Bosznia-Hercegovinába, Macedóniába is a hosszú évszázadokig tartó oszmán-török hódoltság idején juthatott el.

Ugyancsak igen talányos az a kérdés is, hogy a Bosznián kívüli szerb néphagyományban miért nem fordul elő az ökörbőrmotívum egyetlen szövegben sem. Az is lehet: azért, mert eddig még senki nem figyelt fel rá. Pedig felfigyelhetett volna rá, ha a motívum felbukkant volna szerbiai, montenegrói vagy akár horvátországi népköltési szövegekben is. Ez az elképzelés az alábbiakkal indokolható.

1930-ban ünnepelte a civilizált világ, még Jugoszlávia is, Publius Vergilius Maro római költő születésének kétezredik évfordulóját. A jeles évforduló kapcsán felkérést kapott Veselin Čajkanović, a kor jugoszláv és szerb tudományos életének reprezentánsa: az ismert vallástörténész, komparatista, etnológus és folklórkutató, de legfőképpen latinista, hogy írjon egy könyvet Vergiliusról. A jeles latinista, aki időnkénti úri jókedvében egyes tanulmányait és cikkeit először latinul írta és úgy is publikálta, írt egy könyvet Vergilius és kortársai (*Vergilije i njegovi savremenici*⁵²) címmel az SKZ, a legpatinásabb szerb könyvkiadó számára. Ebben a könyvben rengeteg adat sorakozik Vergiliusról, koráról és kortársairól, valamint egy sor műfordítás a költő műveiből. A kötet végén Čajkanović egy sor apró betűs oldalon át jegyzeteket fűz az általa fontosnak tartott részletekhez és tényekhez. A fordítások között szerepel az Aeneis kivonatos fordítása is, egyes részletei verses formában, a többi tartalmi összefoglalásokként. Az első ének, amely ennek a dolgozatnak témája szempontjából fontos, csak prózai összefoglalás alakjában szerepel a könyvben, s ott a Dido csele motí-

⁵¹ Lásd: MARJAI 1988.

⁵² ČAJKANOVIĆ 1930.

vum így nyer megfogalmazást: „Kad je Didona saznala za zločin, pobegne sa Sihejevim blagom na libisku obalu, i tu kupi zemlje »koliko se može pokriti volovskom kožom« i osnuje Kartaginu.”⁵³ A részletet a könyvben jegyzet nem követi, amiből nyilván az következik, hogy Čajkanovićnak nem volt tudomása a motívum lecsapódásáról a szerb népköltészetben. Tihomir Đorđević, aki hosszú élete során szinte mindent elolvasott és számon tartott, amit a délszláv népköltészetéről írtak és ebből az anyagból valaha publikáltak, ugyancsak nem ír a Dido-motívum jelenlétéről a szerb népköltészetben. Ezekből a tényekből arra lehet következtetni, hogy a bosznia-hercegovinai szerb templomalapítási mondákon kívül ide tartozó szövegek valóban nem ismeretesek a közzétett anyagban.

A magyar folklór- és művelődéstörténeti kutatás érdeklődése a Karthágó-féle birtokszerzési mondák irányában Kolumbán Samu 1904-ben megjelent rövid cikkével⁵⁴ indult meg. Ebben írja a szerző: „Két ősi birtok szerzésre vonatkozó mondát jegyeztem föl Hunyad megyében, melyek nagyon hasonlítanak a Karthágó alapításáról szóló mondához.” Ezt követően röviden összefoglalja a Dido csele motívum lényegét Karthágó alapításával kapcsolatban. A meglepetést az utána közölt két monda jelentti, amelyben az ökörbőr-motívum föl sem bukkan, helyette két körüllovas birtokszerzési variáns következik. Kolumbán Samu a szövegek taglalásába és összehasonlításába bele sem fog (ezt hangsúlyozza is), cikkével az volt a szándéka, hogy „felkeltse a figyelmet az efféle néphagyományok iránt”, és másokat is hasonló szövegek közzétételére biztassa.

Még ugyanabban az esztendőben s ugyanabban a folyóiratban tett közlé Tolnai Vilmos még két mondaváltozatot⁵⁵, amelyek ugyancsak a körüllovas birtokszerzés mondatípusához tartoznak, tehát csak rokonai az ökörbőr-motívumot tartalmazó birtokalapítási mondatípusnak. Az eltérés abban is megnyilvánul, hogy a Tolnai által közölt változatok tartalmazzák a Szent László kerékszöge motívumot is. Új mozzanat a problematika vizsgálatában a legalkalmatlanabb időpontban, az első világháború végén, 1919-ben következett be, amikor ugyancsak Tolnai Vilmos tollából megjelent még két mondaszöveg.⁵⁶ Ezek is csak hasonlítanak alapmotívumuk tekintetében a Karthágó-típusú birtokalapítási mondákhoz: az egyik körüllovas változat, a másikban a Szent László kerékszöge motívum fogalmazódik meg. Tolnai azonban hangsúlyozza azokat a hasonlóságokat

⁵³ Ugyanott: 35.

⁵⁴ KOLUMBÁN 1904.

⁵⁵ TOLNAI 1904.

⁵⁶ TOLNAI 1919.

is, amelyek az egyik változatban szerepelnek: „[Ez a] birtokszerzési monda [...] valamennyi eddig közölt változat közül legközelebb áll a Dido-féle mondához, a szíjakra hasított marhabőr tudniillik, mint határjelző, itt világosan megvan a foszlányokra hasított vörös palástban; az a többiből teljesen hiányzik...”⁵⁷ Cikkének végén hangsúlyozza: „Milyen hasznos volna régi forrásaink, könyveink, folyóirataink valamennyi mondáját és hagyományát jegyzékbe szedni, összegyűjteni...” Természetesen erre sem került sor soha, különösen nem az 1919-et követő összeomlás és országvesztés nagy tragédiája után.

Tolnai Vilmos még egy alkalommal megszólalt a Karthágó-féle birtokszerzési mondák ügyében.⁵⁸ 1921-ben rábukkant Szabó Dezső *Csodálatos élet* című regényében egy mondaszerű hagyomány leírására, amely leginkább rokona a Dido csele motívumnak. Ennek lényege az, hogy a székely csak annyi földet kért az öregistentől, amennyit három székkel bekerít. Amikor megkapja, három idomtalan széket porrá őrölt, s a fűrészporrall a háromszéki tartományt szépen körülhinti. Az öregisten látva a székely furfangját, nagyot nevetett, s megállapította, hogy az még az ő eszén is túljárt. Ezt mondta neki: „Legyen tied a föld, de mert székkel csaltál meg, mindig székely lesz a neved s a földedet hívják úgy, hogy Háromszék.”⁵⁹

1922-ben Szendrey Zsigmond tanulmányt tett közzé *Magyar népmonda-típusok és tipikus motívumok* címmel.⁶⁰ Ebben a dolgozatban a *Birtokszerző mondák* fejezetben felsorolja a Karthágó-féle birtokszerzés példáit is. A mondatípus szüzséjének leírásában azonban tulajdonképpen a körüllovaglásos birtokszerzés példáinak alapján jár el. Ebből az következik, hogy a 20. század második évtizedének végéig a magyar művelődéstörténet és folklór nem tett közzé olyan mondaváltozatokat, amelyekben a Dido csele, vagyis az ökörbőrmotívum fölbukkant volna.⁶¹ S arról sincs tudomásom, hogy a magyar folklórisztika 1922 óta foglalkozott volna a Karthágó-típusú birtokalapítási mondák kérdésével. A kérdéskör kutatása teljes egészében elaludt, pontosabban: elfelejtődött, oly mértékben, hogy már az a kutató sem tudott róla, akinek illett volna, hisz amikor közzétette az az idáig ismert egyetlen magyar változatot, semmiféle irodalomra nem hivatkozott. Persze a kérdéskör kutatásának előtörténetét a múzeumi évkönyv lektora, ahol a változat megjelent, ismerhette volna, és legalább lapalji jegyzet formájában felhívhatta volna rá a közlemény szerzőjének figyelmét.

⁵⁷ Ugyanott: 103–104.

⁵⁸ TOLNAI 1920.

⁵⁹ Ugyanott: 114–115.

⁶⁰ SZENDREY 1922.

⁶¹ Ugyanott: 47.

A csaknem három évtizede publikus mondaváltozat⁶² a Hortobágy hagyományvilágához köti a csalással végrehajtott birtokszerzési akciót. A gyűjtő és közlétező Marjai Márton ezt írja a mondaváltozat előtt: „A hortobágyi kungyörgyi méncsikótelepen Galaczi Gábor csikóssal beszélgettem 1954 tavaszán. Mindenféle dolog szóba került, többek között az is: az úJVárosiak hogyan szerezték meg a Hortobágyot. Figyelemmel hallgattam Galaczit, aki »úJVárosiul« tudta a földszerzés történetét.”⁶³ Maga az egyébként kitűnő mondaszöveg így hangzik:

„Az úgy volt, hogy az úJVárosiak csak annyi földet kértek fizetésül az uraságtól, amennyit egy ökörbőrrel letakarnak, befognak. Annyit éppen adhatok – mondta Hortobágy földesura, nevetve az emberek furcsa kívánságán. Az úJVárosiak pedig nekiláttak a munkának. Egy ökörbőrt olyan vékony csíkokra hasogattak, mint a cérna. Ezzel a nagyon hosszú, cérnavékony csíkkal bekerítették a fél Hortobágyot. Bezzeg nem nevette már őket az uraság, mert az így körülvett föld az úJVárosiaké lett.”⁶⁴

A közlétező – kommentárul – az alábbiakat fűzi a szöveghez: „Hortobágy – legelő – ökör! Erről azt hihetné, aki hallja, hogy igazán helyi eredetű mondával találkozott. Pedig korántsem ilyen egyszerű az eredet kiderítése. A megfejtés szerintem a következő mítoszban van.”⁶⁵ Ezt követően Marjai összefoglalja a Dido-történet alapelemeit és Karthágó alapításának mondáját, láthatóan Pecz Vilmos Ókori lexikonának megfelelő címszavaira alapozva. Hogy a kérdéssel a magyar folklórkutatás korábban már foglalkozott – mint fentebb jeleztem – a szerző nem tud semmit.

Összegezve végül ennek az áttekintésnek tanulságait, megállapítható, hogy a magam kutatásai és Vljako Palavestra vizsgálatai alapján világossá vált az ökörbőrmotívum (a Dido csele motívum) elterjedésének egyik lehetséges útja. Eszerint a motívum a szibériai és közép-ázsiai török népek hagyományvilágából (lásd a Nyikoláj Katanov által közzétett földszerzési mondákat) az oszmán-törökök kis-ázsiai letelepedése által Európa és Ázsia határán is fölbukkant (lásd az általam meglelt és közölt oszmán-török városalapítási mondákat), innen az oszmánok hódításai és közvetítése által fölbukkant Bosznia-Hercegovinában a szerb lakosság templomépítési mondáiban (lásd a Vrčević, valamint Palavestra által közölt mondaváltozatokat), valamint a macedóniai hagyományban is (lásd az általam meglelt ohridi monostorépítési mondát). Az oszmán-törökség közvetítésével a

⁶² MARJAI 1988.

⁶³ Ugyanott: 237.

⁶⁴ Ugyanott.

⁶⁵ Ugyanott: 237–238.

motívum eljuthatott a bolgár, montenegrói és más népek hagyományvilágába is, ezt azonban ebben a pillanatban konkrét szövegekkel nem tudjuk bizonyítani.

Csábító lenne arra gondolni, hogy a Hortobágyon fölbukkant eddig ismert egyetlen Dido csele motívumot tartalmazó mondaváltozat is az oszmán-törökök közvetítésével hagyományozta ránk ezt a mondatípust. Ezt elméletileg alátámaszthatná annak a ténynek ismerete, hogy a Hajdúságról van szó, s a hajdúk korai történetében a délszláv elem igen fontos szerepet játszott. A hajdúk Magyarország déli részeiről szivárogtak északabbra, s korai kontaktusaik az oszmánsággal nyilvánvalóak. Annak valószínűségét sem lehet teljességgel kizárni, hogy a bemutatott hortobágyi mondaváltozatban megjelenő ökörbőrmotívumot a Magyarországra a középkor folyamán beköltözött kun népesség későn felbukkanó hagyományának kell tekinteni. Ezt a Nagykunság közelsége, valamint a helynév (Kungyörgy), ahol a szöveg fölbukkant, látszik alátámasztani. Az is köztudott, hogy a kunok ázsiai eredetű török nyelvű népesség volt, amely Kelet felől Nyugat irányába vándorolva megfordult azokon a területeken is, amelyeknek török eredetű népcsoportjai népi prózájában Nyikoláj Katanov számos változatban mutatta ki a Karthágó-típusú birtokalapítási mondákat, s közülük ebben a dolgozatban néhányat az Olvasó is megismerhetett. Az is az elméleti spekuláció keretébe tartozik, hogy a magyarság Keletről magával hozott hagyományaként csapódott le a hortobágyi változatban az ökörbőrmotívum; ilyen messzemenő következtetések levonásához, akár az „oszmán-török eredet”, akár a „fennmaradt kun hagyomány”, akár pedig „a keletről magunkkal hozott motívum” hipotézisének megfogalmazásakor sokkal több magyar változatot kellene ismernünk, nem csupán az egyetlen hortobágyit. S ismerni kellene a Dido csele motívum európai elterjedésének útjait is.

Irodalom

BODULIĆ, Ljutovid

1931 Motiv o govedoj koži. *Književni Sever* 7(1931) No 12. 381–382.

ČAJKANOVIC, Veselin

1930 *Vergilije i njegovi savremenici*. Beograd

FILIPOVIĆ, Milenko

1955 Zauzimanje zemlje obilaženjem na konju. *Bilten Instituta za proučavanje folkloru (Sarajevo)* 3(1955) 97–104.

ISAKOVIĆ, Alija (priredio)

24 1984 *Nasrudin Hodža*. Anegdote. Priredio Alija Isaković. Sarajevo

- JAGIĆ, Vatroslav
 1876 Eine serbische Kuhhautsage. Mit Anmerkungen von R. Köhler. *Archiv für slavische Philologie* 1(1876) 153–155.
- JUNG Károly
 1993 Birtokalapítás körüllovgalással. In: *J. K.: Az emlékezet útjain. Újvidék, 1993. 198–201.*
- KATANOFF, Nikolaj
 1902 Türkische Sagen über Besitznahme von Ländern nach der Art der Dido. *Keleti Szemle* 3(1902) 173–179.
- KOLUMBÁN Samu
 1904 Karthágó-féle birtokszerzési mondák. *Ethnographia* 15(1904) No 1–2. 47.
- KOMÁROMI János
 1892 [Törökországi diáriumja] In: *SZAMOTA (össz.) 1892. 315–373.*
- KÚNOS Ignác
 1996 *A török hodzsza tréfái.* Török eredetijét gyűjtötte és magyarul megírta Kúnos Ignác. Budapest. (Reprint kiadás)
 1999 *A török népköltés.* Kúnos Ignác török nyelven tartott egyetemi előadásai (1925–1926). Fordította Tasnádi Edit. Budapest
- MARJAI Márton
 1988 Antik mítoszi elemek folklorizálódása a Hortobágyon és környékén. *A debreceni Déry Múzeum Évkönyve 1987. (Debrecen, 1988) 237–262.*
- MATUZ József
 1990 *Az Oszmán Birodalom története.* Budapest
- MIHAILOVIĆ, Konstantin iz Ostrovice
 1986 *Janičarove uspomene ili turska hronika.* Preveo Đorđe Živanović. Beograd (Stara srpska književnost 15)
- PALAVESTRA, Vlajko
 1992 „Crkva velika kolik’ volujska koža”. Motiv našeg usmenog predanja. *Kalendar Prosvjeta za 1992. godinu (Sarajevo) 134–144.*
 2003 *Historijska usmena predanja iz Bosne i Hercegovine.* Studija – Zbornik – Komentari. Priredio Miroslav Miškanović. Beograd
 2004 *Historijska usmena predanja iz Bosne i Hercegovine.* Studija – Zbornik i komentari. Priredio Dragan Stojković. Sarajevo–Zemun (Biblioteka Baština)
- PALAVESTRA, Vlajko (priredio)
 2003 *Legende iz starog Sarajeva.* Priredio Vlajko Palavestra. Drugo izdanje. Zemun
- ROZSNYAI Dávid
 1892 [Útinapló]. In: *SZAMOTA (össz.) 1892. 287–297.*

SMAILBEGOVIĆ, Esma

- 1986 *Narodna predaja o Sarajevu*. Sarajevo
1991 *Priče o starom Sarajevu*. II. izdanje. Sarajevo

SZAMOTA István (összeállította)

- 1892 *Régi magyar utazók Európában 1532–1770*. Eredeti kútfőkből összeállította és magyarázatokkal ellátta Szamota István. Az előszót írta Vámbéry Ármin. Nagybecskerek

SZENDREY Zsigmond

- 1922 Magyar népmonda-típusok és tipikus motívumok. *Ethnographia* 33(1922) 45–64.

TOLNAI Vilmos

- 1904 Karthago-féle birtokszerzési mondák. *Ethnographia* 15(1904) 233–234.
1919 Karthago-féle birtokszerzési mondák. *Ethnographia* 30(1919) 103–104.
1920 Karthago-féle birtokszerzési mondák. *Ethnographia* 31(1920) 114–115.

VERGILIUS

- 1973 *Összes művei*. Fordította Lakatos István. Budapest

VRČEVIĆ, Vuk

- 1875 Manastiri i crkve u Hercegovini I. *Srbadija (Bécs)* 1(1874–1875). No 1. 15–18.
1910 Red, običaji i uprave manastira u Hercegovini. *Letopis MS 1910. Knj.* 269. (1910. No 9.) 1–32.

ŽIVKOVIĆ, Mita

- 1894 *Sarajevo od svog postanka do danas*. Požarevac